

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЛІНГВІСТИКИ ТА ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГІЇ

УДК 821.161.2

DOI: 10.32342/2523-4463-2020-2-20-15

К.С. БОНДАРЧУК,

*доцент кафедри українознавства та загальної мовної підготовки
Національного університету «Запорізька політехніка»*

О.А. ЧУМАЧЕНКО,

*кандидат історичних наук,
доцент кафедри українознавства та загальної мовної підготовки
Національного університету «Запорізька політехніка»*

ФУНКЦІЇ І СПОСОБИ ПРЕЗЕНТАЦІЇ СПЕЦІАЛЬНОЇ ЛЕКСИКИ В УКРАЇНСЬКІЙ ХУДОЖНІЙ ЛІТЕРАТУРІ (НА МАТЕРІАЛІ РОМАНІВ ПАВЛА ЗАГРЕБЕЛЬНОГО)

У статті проаналізовано особливості спеціальної лексики та розкрито її функції в різних за проблематикою романах Павла Архиповича Загребельного, одного з найвідоміших письменників ХХ ст. Його твори відображають три основні сфери людської діяльності – військово-патріотичну, державно-історичну, виробничу та творчу. Залежно від проблематики творів, автор широко використовує термінологію, професійну та архаїчну лексику, яка виконує в тексті різні функції: репрезентативну (номінативну), комунікативну (інформативну), образотворчу, емоційно-експресивну.

Термінологія в історичному романі виконує свою основну функцію – здійснює номінацію різних понять, а також є стилістичним засобом творення своєрідного колориту відповідної епохи. У романі на виробничу тематику терміни використовуються як у прямому, так і в переносному значенні, посилюючи художню виразність, емоційність та поетичність. Оригінальний за формою, багатогранний за проблематикою, роман «Тисячолітній Миколай» наповнений різноманітними виразними тропами з використанням спеціальних лексем-термінів – професіоналізмів, номенів, завдяки яким автор створює метафоричні фігури, порівняння, антитези, будує синонімічні ряди, розширюючи їх авторськими неологізмами, поєднуючи гірку іронію із сарказмом та гротеском, створює сатирично-комічні описи, використовує як сучасну, так і архаїчну лексику для мовної та портретної характеристик героїв, створення відповідного професійного простору.

Ключові слова: спеціальна лексика, терміни, професіоналізми, функції, мовностилістичні фігури, художня література, нефаховий текст.

В статье проанализированы особенности специальной лексики и раскрыты ее функции в разных по проблематике романах Павла Архиповича Загребельного, одного из самых известных писателей ХХ в. Его произведения отражают три основные сферы человеческой деятельности – военно-патриотическую, государственно-историческую, производственную и творческую. В зависимости от проблематики произведений, автор широко использует терминологию, профессиональную и архаическую лексику, которая выполняет в тексте различные функции: репрезентативную (номинативную), коммуникативную (информативную), описательную, эмоционально-экспрессивную.

Терминология в историческом романе выполняет свою основную функцию – осуществляет номинацию различных понятий, а также является стилистическим средством создания своеобразного колорита соответствующей эпохи. В романе на промышленные темы термины используются как в прямом, так и в переносном смысле, усиливая художественную выразительность, эмоциональность и поэтичность. Будучи оригинальным по форме, разнообразным по проблематике, роман «Тысячелетний Николай» наполнен разнообразными выразительными тропами с использованием специ-

альних лексем-терминов – професіоналізмів, номенів, на основі которых автор создает метафорические фигуры, сравнения, антитезы, расширяет синонимические ряды с авторскими неологизмами, сочетая горькую иронию с сарказмом и гротеском, создает сатирически-комические описания, использует как современную, так и архаичную лексику для речевой и портретной характеристик героев, создания соответствующего профессионального пространства.

Ключевые слова: специальная лексика, термины, профессионализмы, функции, лингвостилистические фигуры, художественная литература, непрофессиональный текст.

У сучасному світі активно розвивається спеціальна лексика, зокрема термінологічна та професійна, взаємодіючи з іншими лексемами, зокрема загальноживаними словами, широко функціонуючи переважно у фахових текстах наукового стилю. Значний інтерес науковців становить і проблема функціонування спеціальної лексики в нефархових текстах, зокрема в художній літературі. На думку багатьох учених (В. Виноградова, І. Грицяя, Т. Єщенко, О. Панаєвої та ін.), стиль художньої літератури є поліфункційним, поєднуючи в собі особливості всіх стилів сучасної української мови. Художня література здатна трансформувати, переосмислювати інформацію, не обмежуючись лише рамками загальноживаної лексики, долучаючи до свого мистецького арсеналу елементи інших функціональних стилів, зокрема ті одиниці мови, що належать до певних часових зрізів, зазнають соціальних та територіальних видозмін, а також лексичні одиниці, які позначають поняття різних галузей знань, зокрема науки і техніки. Художні тексти мають багату систему стилістичних засобів, адже їх призначення – впливати художнім словом як на розум, так і на почуття та волю користувачів. Лексику художніх творів досліджували І. Білодід, П. Доценко, В. Ільїн та ін.; використання термінів у поетичних і прозових творах описали Г. Гордиловська, В. Карпова, Т. Катиш, А. Коваль, Я. Стецько та ін. Особливості мови в прозових творах про Київську Русь, у тому числі в романах П. Загребельного, досліджувала Л. Донець; симфонізм останніх творів П. Загребельного – Я. Голобородько; на матеріалі роману «Диво» розкрито стилістичні конотації архаїзмів (Т. Крупеньова), аспекти функціонування термінів (В. Сікорська). Увага дослідників була зосереджена на термінах як складниках ідіостилу письменників, розглядалися лінгвістичні аспекти синтезу науки і мистецтва на рівні жанрів та мовних засобів тощо. Однак не повною мірою визначено мовностилістичні, цілком самобутні особливості різнопланових романів Павла Архиповича Загребельного, зокрема функціонування в них архаїчної та сучасної спеціальної лексики – наукових термінів, професіоналізмів, номенів у порівняльному дискурсі, що визначає новизну та актуальність цього дослідження.

Мета нашої роботи – проаналізувати функції і способи презентації спеціальної лексики в різних за проблематикою прозових творах української художньої літератури. Об'єкт дослідження – романи П. Загребельного [3–5]. Досягнення поставленої мети передбачає виконання таких завдань: 1) визначити функції архаїчної лексики в історичному романі; 2) виявити місце та роль термінів і професіоналізмів у романах на виробничо-творчу тематику; 3) дослідити мовностилістичні особливості презентації спеціальної лексики в різнопланових за тематикою романах П. Загребельного.

Згідно зі словником-довідником лінгвістичних термінів, «спеціальна лексика – це слова чи словосполучення, які називають предмети й поняття, що належать до різних сфер трудової діяльності людини і не є загальноживаними» [1, с. 522]. На думку дослідників, до спеціальної лексики належать терміни, професіоналізми і номенклатурні знаки. Слід зазначити, що межі груп спеціальної лексики хисткі й невиразні, причому переходи мовних одиниць з однієї групи до іншої малопомітні, тому питання їх класифікації, вироблення остаточних критеріїв для цього ще потребують досліджень.

На думку науковців-лінгвістів, терміни – це цілком офіційні, прийняті й узаконені в певній галузі науки чи техніки позначення, назви понять, які виконують у наукових текстах номінативну та комунікативну функції. Професіоналізми – це напівофіційні слова чи сполучення, які не є строгими науковими позначеннями понять, частіше поширені в усному мовленні людей певної професії. Професійна лексика досить численна й неоднорідна, вона належить до периферії термінологічної системи на відміну від термінів, що належать до її центру. Номени – це символічні умовні назви словесно-буквеної чи цифрової структури і ха-

рактизуються смисловою вторинністю. На думку В. Лейчика, до номенклатури належать списки назв виробів, товарів, сортів, які позначають певні специфічні поняття. Сфера вживання спеціальної лексики досить широка – від наукового стилю до художнього та розмовно-побутового.

З-поміж функціональних стилів сучасної української мови особливе місце належить художньому, він є серцевиною стилістичної системи української мови, активно взаємодіє з усіма іншими стилями, впливаючи на їх формування та розвиток, адже предметом образного зображення в художньому стилі є всі сфери людського життя. Підтвердженням цього є творчість непересічного романіста П. Загребельного, яка посідає особливе місце в українській художній літературі, залишаючись вкрай актуальною як за ідейно-тематичним змістом, так і за художніми якостями, зокрема багатством мови та мовностилістичних засобів. Людина з аналітичним мисленням, маючи енциклопедичні знання з різних сфер суспільно-політичного життя, науки, культури; вдумливий, часто іронічний чи саркастичний, він умів по-філософськи, по-науковому оцінювати як події минулого, так і сучасність. У його творчості відображено три основні сфери людської діяльності – військово-патріотична, державницько-історична, виробничо-творча [2, с. 5]. Залежно від проблематики творів, автор влучно добрав відповідні мовні засоби, використовуючи величезний лексичний масив давньої та сучасної української літературної мови, якою він досконало володів, створював не лише традиційні художні тропи та стилістичні фігури, а й наповнював «естетичним змістом безобразні мовні елементи, перетворюючи їх у систему художньо-мовного бачення світу» [7, с. 301]. В історичних романах, переосмислюючи літописи, хроніки та інші матеріали, через конкретні реалії і мову, зокрема органічне використання архаїчних лексем, автор зумів передати особливий колорит зображуваних подій. Спеціальна лексика в тексті історичного роману, як правило, виконує на лише репрезентативну функцію – здійснює номінацію різних понять, але і є стилістичним засобом створення своєрідної аури давно минулих часів, професійного простору, мовленнєвої та портретної характеристики героїв. Але, як зазначав П. Загребельний, «письменник не вчений. Наука дає літературі незмірно більше, ніж може їй дати література. Письменник може створити той чи інший настрій. Пишучи історичний роман, ти вихоплюєш з мороку забуття окремі слова, жести, риси обличчя, постаті, образи людей або лише їхні тіні, та й це вже так багато в нашому впертому і безнадійному змаганні з вічністю» [6, с. 489]. Такими «окремими словами», що дають можливість правдоподібно передати дух відповідної епохи, її неповторність, пристрасті, що виривали як у суспільно-політичному житті Київської Русі, так і в особистій долі персонажів періоду князювання Юрія Долгорукого, зображених у романі «Смерть у Києві», є спеціальна лексика, зокрема архаїчна. Лексична система будь-якої мови постійно змінюється, одні слова зникають із мови, інші – з'являються, причому змінюються і значення слів. Ці лексично-семантичні зміни відображені, зокрема, в таких поняттях, як архаїзми та історизми. Архаїзми – це застарілі слова, які вийшли з активного, але збереглися в пасивному словнику. Розрізняють власне архаїзми, тобто слова, які називають наявні і тепер предмети та явища, але витіснені іншими синонімічними лексемами (*рать, дружина, хоромы, перст, уста*), та історизми – слова, які вийшли з ужитку разом зі зникненням позначуваних ними понять (*князь, смерд, десятник, воєвода, сотник*). Як правило, в художній літературі історизми використовуються для відтворення відповідної епохи, архаїзми – для створення піднесеного чи зниженого тону оповіді. У художніх творах мають місце слова, які є застарілими лише на сьогодні, але не були такими на відтворюваний період. М. Шанський розрізняє історизми та власне архаїзми стилістичного вжитку в сучасній літературі, а також у творах, написаних у минулому. Виходячи з цього, вживана в романі «Смерть у Києві» застаріла лексика належить до першої групи. У творі зафіксовано архаїчні лексеми на позначення таких понять та предметів: а) класової структури, верств населення, соціального стану (*князь, плебей, смерд, тиун*); б) родинних стосунків (*вітець, отрок, робичич, синовець, стрий*); в) осіб за родом занять (*бирич, воєвода, восьминник, вугляр, дружинник, пахолок, підвойський, тисяцький, розтоптувач чобіт*); г) екіпірування воїнів (*байдана, бехтерець, бутурлик, ногавиці, куяк*); г) військових споруд, функціогальних приміщень (*бретяниця, грідниця, істопка, забороло, ложниця.*); д) коштовних тканин (*алтабас, влатія, паволока*); е) одягу (*посполиті хутра, ромейська дивитісія (довга сорочка)*); є) харчів (*готовиз-*

на, їдво, пшоно сарацинське, тобто арабське (пшоном називали в давнину рис); ж) податків (вира); з) грошових знаків (ногата, пінязь); и) старовинних мір довжини (лікоть, поприще, п'ядень); і) предметів домашнього вжитку (ляний рукотерник, срібний рукомиї); ї) релігійних понять (кондак, рака, тіара, тропар, целібат) й) народів та племен (берендеї, бровники, печеніги, сарацини (араби, магометани), тюрки) та ін.

У романі «Смерть у Києві», як зазначав П. Загребельний, розкрито долю державної ідеї, зображено князя Ю. Долгорукого як збирача руських земель, «одного з виразників народного прагнення до єдності нашої землі, прагнення народів нашої неосяжної країни жити в дружбі, злагоді і єдності» [3, с. 6]. З метою передання величі і трагедії подій понад 800-літньої давнини автор віртуозно користується головним виражальним засобом художнього твору – багатого, барвистою мовою, долучаючи архаїчну лексику, яка репрезентує масштабну панораму давнього Києва, служить розкриттю суперечностей прадавньої доби, дає можливість глибинно осягнути різноманітні характери, інтуїтивно відтворити психологію соціальних типів від простого воїна, смерда до князя.

Вирішенню цих завдань покликані, зокрема, допомогти спеціальні лексеми, зокрема й архаїчні, а саме: топоніми (*Альта, Белевежа, Богмач, Глібль, Ніжатин, Роситина, Унеж*); назви міських об'єктів (урбанонімів) (*брами Лядська, Жидівська*); назви вулиць: *Боричів узвоз, Київська Гора*) [3, с. 362]; старовинне літочислення (*день 29 серпня місяця року від сотворіння світу шість тисяч шістсот п'ятдесят сьомого*) [3, с. 372]; назви господарських будівель (*стайні для коней, кліті для збіжжя, поварні, кузні, столярні, чинбарні*) [3, с. 219]; *борті, мийниці, ловище*) [3, с. 239], які відтворюють розмаїття ремесел русичів. Професіоналізми, як наприклад, назви старовинних споруд, не тільки виконують номінативну функцію, а й передають суворий колорит міста завдяки уведенню виразних епітетів: «*Мицна стіна, монастирська, кам'яна, і важезна брама з дубових колод, і хитромудрі запори на брамі, і монастирські будівлі з сірого, незвичного для Києва каміння*» [3, с. 9]. Метафоричний опис дерева як облицювального матеріалу, найбільш уживаного в давні часи для оздоблення будівель, створює атмосферу радості, урочистості, що властива князівським покоям: «*Для дубових сволоків достатньо було кількох сильних доторків різця – і вже досягалося несподіване поєднання легкості й міцності, зате вікна облямовані були світлим шумовинням дерев'яних мережив*» [3, с. 219]. Перелік професій, серед яких і ті, що актуальні на сьогодні, входять до складу метонімічного опису, який уособлює місто: «*Київ – то були вони – ковалі й кожум'яки, гончарі й сідельники, возовики і теслі, бондарі і зброярі, ткачі і кушніри, землекопи і водоноси, різники й човнярі, шевці й рибалки*» [3, с. 407].

Важливе місце в романі для передавання реалій трагічного й водночас героїчного характеру зображуваної доби посідають назви військових одиниць, озброєння та обмундирування воїнів. Одна з таких картин – урочистий вступ війська князя Долгорукого у визволений Київ: «*Дружина Юріяєва вся в залізі, круглі щити в кожушках золотих, в середині щита – золотом пущений лютий звір, готовий до пострібу, – князівський знак Долгорукого. Володимирці у високих гостроверхих залізних шоломах, в мідяно-червоних калантарях. Пішці, сховані до самих колін у дерев'яні бехтерці, з дерев'яними, завбільшки з добрячі двері, щитами на лівому плечі, а на правому в кожного – ратище. Білозерська дружина в шкіряних каптурах, з шкіряними вугластими щитами, з сокирами на довгих держакках, коло сідла в кожного волохате ведмедно. Берладники мали на собі панцирі, кольчуги, бехтерці, калантарі, куюки, лати, байдани, юмшани; мечі довгі й короткі, широкі й вузькі, самоклепи й заморські; ножі запоясні, підсайдачні, захалявні, а в декого й «мізеркордія», себто ножі милосердя, якими добивають смертельно поранених, аби вони не мучилися перед кончиною; списи, силиці, ратища; луки руські, половецькі, ромейські, іберійські... – перед киянами мовби проходили цілі віки – ще від воїнів Олега та Святослава» [3, с. 375–376]. Архаїчні слова не лише передають міць воїнів, але й створюють картину піднесення, радості, різноманітних емоцій – від страху до надії на вільне життя на Русі, які оволоділи мешканцями, що зустрічали дружину.*

У романі на виробничу тематику «День для прийдешнього», в якому гостро й до тепло передано творчо-критичну атмосферу засідання журі, де розглядаються проекти містобудування, зафіксовано низку будівельно-архітектурних термінів та професіоналізмів,

що номінують виробничі процеси, професії, матеріали, архітектурні елементи, які природно вписуються в канву сюжету (*хмарочоси; квартали зі скла і бетону; панелі, прикрашені велетенськими панно в дусі народного українського мистецтва*) [4, с. 564]; *храми, форуми, статуї, тріумфальні арки і колони, мармур, золото, слонова кістка* [4, с. 466]. Назви матеріалів у романі вживаються переважно в прямому значенні, виконуючи номінативну функцію: *«Бетон, скло і найбільш популярні в Україні глина, глей, глевтяк, у німців – лем, у французів – глез, у англійців – клей. З глини споруджені циклопічні стіни і піраміди. Вона в цеглі наших будинків, і в черепиці, і в папері, і в гумі, і мило з глини, і пудра, і пілюлі з білої глини, і фарби: умбра, охра, мумія»* [4, с. 425]. Назви будівель на території Києва подано в історичному дискурсі, завдяки чому створено панораму Києва від давніх часів до сьогодні: *шинки, винокурні, забороло, гульбище* – період Київської Русі; *погреби, землянки, «щелі», що їх повіривали в садах*, – період Другої світової війни [4, с. 340]; *«Колосальний конус з нержавіючої сталі, десятки тонн дорогого металу»* (14-поверховий будинок на центральній вулиці) [4, с. 394]; *«Гора бетону, скла і кераміки на київській горі»* (готель «Москва») [4, с. 394]; *«Будинок з якимись химерними постатями невідомих великомучеників, якимись ідолами, який затуляв Софію, відділяв Софіївський собор і Золоті ворота»* (будинок на Володимирській) [4, с. 425] – споруди радянського періоду. Передаючи опис будівель останніх десятиліть ХХ ст., автор уводить елементи метафорично-метонімічних фігур, що передають невисокий фаховий рівень архітекторів та будівельників, які створювали громіздкі, але незугарні за оформленням новобудови, об'єднуючи непоєднані архітектурні оздоблювальні деталі, що створювало не тільки побутові незручності, але й псувало загальний вигляд історичного міста: *«Грецькі колони з корінфськими капітелями в будівлях лазень і побутових комбінатів; рицарські башточки на житлових будинках і претензійне ліплення стель і карнизів – вираження несмаку радянського стилю, прикриття нездарності формулами красивості, винайденими тисячу років тому. Стиль каноністів і догматиків»* [4, с. 455]. У проєкті нового міста «Сонце для всіх», поданого на розгляд архітектурного журі, автор створює картину зручного мікрорайону майбутнього, який відповідатиме як практичним потребам мешканців, так і задоволенню їхніх естетичних смаків: *«Прозорі, як гірський кристаль, куби й паралелепіеди дитячих споруд, комбінації різнобарвного скла. Басейни, тенісні корти, камери схову речей, для яких немає місця в квартирах»* [4, с. 369].

Крім уживання виробничо-професійних термінів у їх прямому значенні, автор уводить термінологічну лексику до складу художніх тропів. Наприклад, для передавання урбаністичного пафосу міст майбутнього вжито метафору *«в архітектурі панує зойк скла і гарчання затверділих мас бетону»* [4, с. 319], а для створення романтичних мотивів у будівлях – метафоричні епітети *«химерне поєднання прямих ліній і карколомних заокруглень»* [4, с. 317]; для передавання несмаку в дизайні, непридатності для комфортного життя – метафоричні та гіперболічні порівняння: *«Будинок – це ящик з вікнами й дверима»; «Житлом, як сокирою, можна вбити людину»* [4, с. 466].

У романі «День для прийдешнього» П. Загребельний виявив себе знавцем тонкощів архітектурної думки, досконало дослідивши архітектурні стилі від давніх часів до сучасності. Для опису споруд та їх елементів він використовує мистецтвознавчу, математичну, будівельно-архітектурну термінологію, власне, й сама архітектура для нього – це *«мистецтво, це справді поезія. Кам'яна поезія, бетонна, вічна, найдоступніша для всіх сущих»* [4, с.328]. *«Форма житла (від Парфенона до української хати) – паралелепіед. Інший тип споруд – піраміди, готичні собори, церкви, башти мають форми конічних, шпилеподібних, високих, загострених споруд. Пізніші споруди мали асиметрію, бо вона була притаманна людському тілу, що стало взірцем краси для всіх мистецтв. Потім прийшло бароко зі своєю дивовижною п'яною красою, яка ґрунтувалася на доведених, здавалося б, до абсурду асиметрії, – і це дало найвищу гармонію»* [4, с. 467]. У цьому екскурсі в минуле передано панування архітектурних стилів у різні часи, починаючи від прадавнього періоду (*Вавилон, Ніневія, Афіни, Рим*) [4, с. 466]. Назви новітніх архітектурних елементів та оздоблення будівель, вжитих у поєднанні з розмаїттям епітетів, дає можливість створити картину гармонійного поєднання авторських знахідок з українською давньою традицією, яка знаходила відображення не лише в архітектурі, а і в українській культурі,

живописі, народній вишивці тощо: «*Фантастично-прекрасні паруси з бетону й скла, і дивне поєднання несподіваних закруглень, підняті над землею на міцних бетонних ногах, химерний ритм вертикалей, непередавана гармонійність кольорів, мовби запозичених з українських плахт або ж з багатобарвних композицій Катерини Білокур і Тетяни Пати*» [4, с. 310]. «*Малюнок майбутнього району сягає справжніх ліричних і філософських висот архітектурної думки. Похмурим бетонним масам і безликому склу автор зумів надати той неповторний відтінок лагідності, такої характерної для Києва*» [4, с. 367].

Роман «Тисячолітній Миколай» посідає особливе місце у творчості Павла Загребельного, вирізняючись як різноплановою проблематикою, так і формою, розмаїттям мовностилістичних засобів, зокрема багатством виражальних тропів, до складу яких автор активно вводить професійну та термінологічну лексику. Йому притаманна оригінальна, майже фантастична конструкція, адже твір охоплює величезний відтінок історії – з часів князювання Володимира і до перебудови 80-х років ХХ ст. Зокрема в останньому розділі «Проводи» переплелися чи не найтрагічніші події в історії нашої країни – війни, голодомори, репресії, Чорнобильська катастрофа тощо. Для повного розкриття ідейно-тематичного задуму поруч із загальноживаною використано спеціальну лексику, що належить до різних терміносистем: суспільно-політичної, сільськогосподарської, офіційно-ділової, медичної, військової, філософської, харчової, математичної, мовознавчої, народознавчої, конфесійної тощо. Автор у романі не сторонній спостерігач, який фіксує події, – він полемізує з тими, хто в «*комітетах, колегіях, правліннях, фондах*» за «*посади, звання, ордени, привілеї*» втілювали в життя «*андропівські круті порядки, черненківські загравання з апаратниками, горбачовське нове мислення*» [5, с. 630]. Одна з найбільш поширених мовностилістичних фігур у романі – антитеза. Лексико-семантичне розмаїття вжитих термінів і професіоналізмів на позначення виробничих процесів дало можливість автору розкрити як велич простих трудівників, які «*сіяли хліб, оралі землю, добували залізо*», так і ницість чиновників, що імітували бурхливу діяльність: «*проводили збори, засідання, писали резолюції, приймали рішення, укладали мільярди паперів*» [5, с. 616].

З гіркою іронією засобами спеціальної сільськогосподарської та військової лексики автор вибудовує метонімічні мовні фігури, констатуючи намагання керівництва держави перетворити людину з особистості на безлику масу без індивідуальних потреб та інтересів, яка «здобріє», тобто задовільниться примітивними подачками за свою важку, підневільну працю: «*Сталін вигадав фабрики-кухні, Хрущов заповзявся забудувати всю землю агроістами, пообрізвав городи в колгоспників, понищив кіз і корів у приміських смугах, заборонив колгоспам мати млини, крупорушки, консервні заводи – все це для того, щоб поставити народ, як солдатів біля польової кухні, перед державним казаном, і хай кожен одержить у свою миску половник варева і тим здобріє*» [5, с. 623].

Через весь твір проходить наскрізна тема землі як першооснови життя. Автор виявив велике розуміння сільського господарства, увівши до твору терміни та професіоналізми, що точно й однозначно відображають працю хліборобів, номінуючи різні її аспекти: а) земельні угіддя (*береги рік та озер, лісові галявини, луг, степ, схили ярів, толока, цілина*); б) види обробки землі (*орати, переорювати, сіяти*); в) сільськогосподарські культури та результати їх переробки (*жито, овес, пшениця, полова, солома*); г) машини і механізми (*фабричний плоскоріз, дискові борони, культиватор, стійка для безвідвального обробітку землі*); ґ) посади та професії, рід занять (*бригадири, ланкові, колгоспники, одноосібники*) тощо. Однак у системі тексту роману терміни частково втрачають свої специфічні ознаки (наявність дефініції, системність, однозначність тощо) і обростають новими якостями, «виконуючи особливу функцію, детермінізовану специфікою самого зображення і вираження» [9, с. 163]. «Лицемірство, рвацтво, безпринципність, кар'єризм, інтриганство, чвари, нарешті, нездарність, посередність, яка супроводжується заздрістю й підлістю, – нічим і ніхто, окрім літератури, не може пояснити, бо ж єдина література має назву – людинознавство», – так характеризував роль літератури П. Загребельний у викритті негативних явищ ХХ ст. [6, с. 397]. З цією метою автор майстерно вводить у канву роману спеціальну лексику, що функціонує у складі різноманітних художніх тропів, часто вживаючи поруч непоєднані, на перший погляд, поняття і підводячи до несподіваних висновків. Найбільш частотними в романі є метафоричні мовні фігури, наприклад метафоричні іменникові порівняння, які набувають

філософського звучання: «*Земля – це як душа людська. З тим і з тим треба поводитися обережно*» [5, с. 577]. Порівняльна метафора «*рослини беззахисніші за дітей, вони потребують милосердя найбільше*» переростає в оксиморон: «*Чуєте, як вони мовчать*» [5, с. 587]. Долучаючи суспільно-політичну термінологію, автор створює метафоричну антитезу: «*Хліб вигребли – душі вишкребли і стали напихати в них партійного клоччя диктатури пролетаріату і класової боротьби*» [5, с. 587]. У романі мають місце дієслівні метафори (*Земля зсудомилась від кошмарних тракторних плугів; Чорнозем підвівся і дивиться в очі*) [5, с. 577]; гіперболічні протиставні метафори (*Теорія заволоділа одною шостою частиною земної кулі. Комунізм приплив по морях крові, але мерщій витер своє обличчя і спробував надати йому добродушного виразу*) [5, с. 622]. «*Своєю цілиною Хрущов переорав мені душу*», – з боєм констатує професор Черкас, говорячи про недалекоглядну політику держави [5, с. 578]. Через образ Черкаса, якому судилося пережити різні необґрунтовані нововведення в суспільно-політичному житті країни, гоніння за їх несприйняття, використовуючи термінологічну лексику, автор подає розлогий опис земельних відносин, за яких «*дрібна земельна власність замінена на велику*», що призводить до «*виснаження ґрунту*», завершуючи його авторськими афоризмами: «*гине земля, гине велика хліборобська нація*»; «*деградує земля – деградує людина*» [5, с. 686]. Сама смерть хлібороба, що пройшов непростий шлях від агронома до відомого вченого, стає символом як вирок недолюблених політиці можновладців. Трагізм і відчай втрати передано метафорами: «*Він ще якось міг жити в отруєному ненавистю й жорстокістю повітрі, але на отруєній землі вже не міг*»; «*Він упав на землю – і земля під ним заплакала, і ще довго плакатиме земля, та тільки хто почує той плач?*» [5, с. 581].

У романі віртуозно вжито різноманітні лексико-семантичні групи слів, притаманні різним стилям, у тому числі науковому та художньому. Один із поширених прийомів у романі – побудова синонімічних рядів суспільно-політичних термінів із, здавалося б, неприйнятним, але насправді органічним вкрапленням авторських новоутворень: «*виконання і перевиконання планів, звисання і перевисання, зинання і перегинання, скакання «гопки» поперед усіх*» – на позначення стилю управління народним господарством, що зводився до примітивного окомилування [5, с. 578]. Синоніми «*проводяться активи, бюро, збори, з'їзди, наради, пленуми*» характеризують спосіб життя і форми керівництва чиновників різного рівня. Поєднанням терміна *соціалістичний* з такими філософськими поняттями, як *демократія, реалізм, гуманізм*, майстерно розширено синонімічний ряд антонімічного парю «*любов і ненависть теж соціалістичні*». У трактуванні П. Загребельного все, що втратило людські виміри, стало соціалістичним. До таких належать, на думку автора, «*обряди – народження, іменини, весілля, навіть похорон – і все це соціалістична культура*», доповнивши синонімічний ряд народознавчих термінів оксюморонам «*культура ненависті*» [5, с. 566]. Терміни-синоніми служать також для створення метафоричної антитези, наприклад: «*НЕП, поставки, продподаток, розверстка – від усього гине народ і вмирає держава*» [5, с. 584]; «*Пролетаріат – гегемон, йому ще дамо якусь платню, решта – без грошей: селяни, в'язні, солдати*» [5, с. 565]. Мають місце й метафоричні епітети, створені завдяки використанню термінологічної лексики, що викликають як негативні, так і позитивні конотації: «*Критика і самокритика – гігантські хрести для щоденного розпинання всіх без винятку*» [5, с. 573]; «*брежнєвсько-сусловський зрілий, перезрілий і розвинутий соціалізм*» [5, с. 586]; «*За золотими стернями ніжно зеленіло марево полів кукурудзи*» [5, с. 581].

Зафіксовано також вибудовані на основі різногалузевих термінів оригінальні стилістичні фігури, наприклад, каламбури (*колективізація, традиція, підрізація*); афоризми (*вуха, горло, ніс не дуже й потрібні, їм аби очі, щоб бути пильними*) [5, с. 617]; глузливі рекомендації (*пошматувати обкоми партії на обкоми по кукурудзі й гороху, по м'ясу, по молоку, по вовні*) [5, с. 626]; неологізм *сірозем*.

Доволі своєрідно у романі використано терміни на позначення корисних копалин (*кам'яне вугілля, залізна руда, боксити, марганець, мідні колчедани, платина, золото, срібло, ртуть*), які виконують номінативну функцію в тексті, розкриваючи багатство надр української землі, а також входять до складу різноманітних мовних фігур, зокрема розгорнутих метафор для характеристики величчя сільського трударя, як-от: «*І людина з заліза, з міді, з золота й діамантів доти, доки вона не відірвалася від землі*»; «*діамантові сув'язі і скляні ниті думок*» визначних учених [5, с. 587]. Метонімічно-метафоричний опис з уживанням термінів на позначення дорогоцінних металів передає ницість, обмеженість,

лицемірство партійного керівництва, їх поведінки навіть під час похорону: «Жінки мовчки витріщають очі, манірно бгають губи, виблискують золотом, самоцвітами і перлами. Чоловіки демонструють перли глибокодумності» [5, с. 634].

Різні функції спеціальної лексики, зокрема номінативну, репрезентовано назвами страв української кухні, як-от: «На столі перед нами вареники з вишнями і з медом, а перед тим – борщ з голуб'ятами і молода картопля в сметані зі смаженими коропами» [5, с. 614] – як свідчення сімейного затишку та матеріального добробуту в інтелігентній родині. Метафоричний опис десерту з використанням номенів разом з яскравими епітетами передає не просто його святково-грайливий настрій, а й несподіване пробудження інтимних почуттів персонажів: «несподіване поєднання цнотливо білої порцеляни і золотистої гріховності дині, не кругленької «колгоспниці», не грубокорі «репанки», а величезної скибчасті «канталупи» – жовтої, пахучої, соковитої» [5, с. 620]. Емоційно-експресивну та образотворчу функцію виконують назви харчових продуктів та спосіб їх споживання у сатирично-гротескній картині обіду в перерві між дискусіями представників партійно-чиновницької верхівки, що живе «під знаком трьох «і» – «ікра, імпорт, інтриги», коли «всі зірвалися з місць і кинулися до буфетів, запахалися сосисками, знищували бутерброди з ікрою, бакли і ковбаси, випорожнювали горнятка з ряжанкою. Не люди – ходячі стравоходи» [5, с. 633] – глузливо резюмує автор антитезою, побудованою, зокрема, на метафоричному використанні медичного терміна.

Для роману «Тисячолітній Миколай» П. Загребельного характерні поєднання серйозного й комічного стилів, книжна мудрість і дотепність, комічне шаржування і пародіювання, іронія і серйозні роздуми – сполучення небачене, несподіване, навіть зухвало-парадоксальне, що становить індивідуальний стиль автора. Один з його улюблених художніх прийомів – розлогі описи з долученням сучасної та архаїчної спеціальної лексики, яка належить до різних терміносистем. Наприклад, в одному з таких описів створено бурлескно-карикатурну картину полювання партійної номенклатури, де нищівно висміяно засобами гіркої іронії, сарказму й гротеску, створенням оксиморонів, поєднанням високої і просторічної лексики: «Серед мисливських угідь облаштований концтабір для звірів, і сучасні вельможні мисливці – кабанячі полковники, як колись князі поміж смердів, велично прямують після вдалих ловів до трапезної кімнати, де товариш Кириченко орлиним зором окинув стіл, усе помітив, але ж соціалізм з людським лицем мав не тільки гострий зір, а й тонкий нюх, розкриливі ніздрі неабиякого носа, нюхнув наїдки й наптки і заgrimів: «А де діжкові огірки!» [5, с. 602]. Метафорично-карикатурну картину просування кар'єрною драбиною автор створює, поєднавши математичні та мистецтвознавчі терміни, насичуючи текст синонімами, протиставленнями, шаржуваннями: «Ми з братом жили ніби з двох боків прямокутного трикутника. Я добувався до вершини по короткому прямокутному катету..., а Марко тим часом без ніяких зусиль, пританцьовуючи, з дрібушечками, як у гопаку, вискакував по некрутій похилості гіпотенузи і вже був нагорі, вже позирав звідти на мене гордо і навіть трохи зневажливо» [5, с. 623].

П. Загребельний завжди дбав про чистоту української мови, тому не випадково мудро й дотепно вводить до складу художніх тропів (метафор, порівнянь, протиставлень) велику кількість як мовознавчих, так і термінів інших галузей знань, будує короткі, в тому числі однослівні речення, різні за метою висловлювання, розкриваючи проблеми вихолощення багатства рідної мови, заміщення її далеко не завжди виправданими запозиченнями: «Мовне отупіння вже не окремих людей, а цілих народів. Живе слово витісняється смисловими знаками, мертвими ієрогліфами. Словесна дієта, пережована і виплюнута всесвітньою м'ясорубкою слів. Фарш. Вийняли душу з мови. Структуралізм. Математизація. Комп'ютеризація. Все ніби й так: лаконізм, точність, функціональність. А враження, ніби тебе посипали дустом, як шкідливу комаху. Де гра поезії, де донебесні барви, де гучне гриміння життя? Слова облітають планету, як грип «гонконг». Ескалація, моніторинг, спонсор... І цілі народи стають мов німі: є сила, немає слова» [5, с. 634].

Отже, в художній літературі широко використовується спеціальна лексика, зокрема, архаїчна, терміни, професіоналізми, рідше номени, виконуючи різні функції залежно від ідейно-тематичного змісту творів: репрезентативну (номінативну), комунікативну (інформаційну), образотворчу, емоційно-експресивну. Доведено, що в контексті художнього твору значно

розширені семантичні, стилістичні, емоційно-експресивні можливості сучасної та застарілої спеціальної лексики. Архаїзми в тексті історичного роману виконують як свою основну функцію – здійснюють номінацію різних понять, так і є стилістичним засобом створення своєрідного колориту відповідної епохи. У романі на виробничу тематику терміни використано як у прямому значенні, так і в переносному, що надає тексту художньо-образної виразності, емоційності, поетичності. Оригінальний за формою, багатоплановий за проблематикою роман «Тисячолітній Миколай» насичений різноманітними виражальними тропами з використанням у них спеціальної лексики. На основі термінів та професіоналізмів, уведених до тексту різнопланових романів, автор створює метафоричні та метонімічні фігури, порівняння, антитези, доповнює синонімічні ряди авторськими новоутвореннями, поєднуючи гірку іронію із сарказмом та гротеском, створює карикатурно-комічні описи, використовує як сучасну, так і архаїчну лексику для мовленнєвої і портретної характеристики героїв та створення професійного простору.

Список використаної літератури

1. Розенталь Д.Э. Словарь-справочник лингвистических терминов / Д.Э. Розенталь, М.А. Теленкова. – М.: Астрель: АСТ, 2001. – 624 с.
2. Загребельний П.А. Твори: в 6 т. / П.А. Загребельний. – К.: Дніпро, 1979. – Т. 1. – 575 с.
3. Загребельний П.А. Твори: в 6 т. / П.А. Загребельний. – К.: Дніпро, 1980. – Т. 3. – 680 с.
4. Загребельний П.А. Твори: в 6 т. / П.А. Загребельний. – К.: Дніпро, 1980. – Т. 4. – 581 с.
5. Загребельний П.А. Тисячолітній Миколай / П.А. Загребельний. – К.: Довіра, 1994. – 636 с.
6. Загребельний П.А. Неложними устами: статті, есе, нариси / П.А. Загребельний. – К.: Радянський письменник, 1981. – 479 с.
7. Єрмоленко С.Я. Нариси з української словесності (стилістика та культура мови) / С.Я. Єрмоленко. – К.: Довіра, 1999. – 431 с.
8. Шевченко С.П. Українська лексична картотека / С.П. Шевченко // Мовознавство. – 1968. – № 4. – С. 37–42.
9. Будагов Р.А. Литературные языки и языковые стили / Р.А. Будагов. – М.: Высшая школа, 1967. – 376 с.